

ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՆԴԱՆԻ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐԸ ԴՎԻՆՈՒՄ

Պրոֆ. Կ. Գ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆ

Հայ միջնադարյան մատենագիր Սեբեոսը (VII դ.) իր «Պատմության» մեջ գրում է, որ պարսկական լծի դեմ հայերի 572 թ. ապստամբությունից առաջ, սյունյաց իշխան Վահանը ցանկանալով Սյունիքն անջատել Հայաստանից, դիմում է պարսից խոսրով արքային (531—579), որպեսզի նա թույլ տա Սյունիքին վերաբերող դիվանի (արխիվի) մասը Դվինից տեղափոխել Փայտակարան։ Այդ մասին Սեբեոսը գրել է. «Յայնժամ, յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց՝ անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խրնդ-րեաց ի խոսրովայ յարբայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Իււնայ ի Փայտակարան քաղաք և կարգեսցէ զքաղաքն ի Շահրմար Ատրպատականի, զի մի ևս կուեսցի անուն Հայոց ի վերա նոցա։ Եւ կատարէր հրամանն»¹։

Ժամանակակից մատենագրի այս տեղեկությունը հաստատունն վկայություն է այն մասին, որ Դվինում մարզպանության շրջանում (V—VII դդ.) գոյություն է ունեցել պետական այնպիսի դիվան, որի մեջ նախարարություններն ունեցել են իրենց առանձին բաժինները։

Սակայն այդ հավաստի տեղեկությունը քիչ էր՝ համոզված լինելու համար, որ պեղումների ընթացքում կարող էինք այդ դիվանից որևէ բան գրտնել, որովհետև հետազայում Դվինը մի քանի անգամ մեծ ավերածությունների էր ենթարկվել արաբների արշավանքների ժամանակ, երկրաշարժից, սելջուկյան և թուրք-թաթարական արշավանքների ընթացքում։ Այդ բոլորին պետք է գումարել նաև այն, որ իր գոյության վերջին դարերում (X—XIII) Դվինն այլևս Հայաստանի վարչական կենտրոն չէր, և արխիվն այնտեղ չէր կարող լինել։ Բացի այդ բոլորից Դվինի խոնավ հողաշերտերի մեջ, որ ամբողջությամբ կավահողից է կազմված, ոչ մի տեսակի թուղթ կամ մագաղաթ չէր կարող դիմանալ 10 և ավելի դարեր։

Այնուամենայնիվ Սեբեոսի վերոհիշյալ տեղեկությունը ինչ-որ չափով մեզ զգուշացնում էր, որ Դվինում երբեմն գոյություն ունեցած դիվանի վերաբերյալ պետք է ուշադիր լինել։

Սեբեոսի տվյալներից անկախ, գիտական լայն շրջաններին ծանոթ էր նաև «Գիրք թղթոց» կոչվող փաստաթղթերի ժողովածուն, որ դժբախտաբար տպագրված է բազմաթիվ վրիպակներով և այլ կարգի սխալներով²։ Այդ գրքի մեջ հավաքված են դավանաբանական և եկեղեցական հարցերին նվիրված փաստաթղթեր, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն միջնադարի պատմության համար սկսած VI դարից։ Ժողովածուն ժամանակին կազմվել է Դվինի

¹ «Պատմություն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլես», Թիֆլիս, 1913, էջ 40։

² «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901։

կաթողիկոսական դիվանի փաստաթղթերի հիման վրա և հետազայում ստվարացել է նորանոր նյութերով:

Եթե մինչև այժմ կաթողիկոսական դիվանի վերաբերյալ տեղում կատարած մեր որոնումները շոշափելի արդյունք չեն տվել, հավանաբար այն պատճառով, որ հայոց կաթողիկոսությունը Դվինից փոխադրվելու ժամանակ (893 թ.) դիվանն էլ տեղափոխել են նոր կենտրոնները, ապա պետական դիվանի մնացորդների մասին այժմ որոշ բան գիտենք և կարող ենք մեր ընթերցողներին ներկայացնել այն քիչը, ինչ որ հասել է մեր ձեռքը վերջին տարիների պեղումների ժամանակ:

Դիվանի ընդարձակ սրահում պահպանվել էին միայն մի քանի տասնյակ կնքադրոշմներ, որոնք ժապավենով կապված են եղել փաստաթղթերին, իսկ բուն փաստաթղթերը կրակի ճարակ են դարձել: Կնքադրոշմները շատ են եղել, բայց հազարավոր օրինակներ սրահի մոխրի մեջ տրորվել են թշնամու ոտքերի տակ և ոչնչացել: Պահպանվածները, որ մենք կարողացել ենք տեղում հավաքել, կարևոր նշանակություն ունեն հայկական կնքադրոշմների մասնագիտական ուսումնասիրության (գլխավորիկայի) համար, որ մինչև այժմ գրեթե կատարված չի եղել:

1961 թ. միջնաբերդի պեղումների ժամանակ Արշակունյաց գահասրահի կողքին մի ընդարձակ սենյակ բացվեց, որտեղ կավե մի քանի տասնյակ կնքադրոշմներ գտնվեցին մոխրի վերածված ինչ-որ նյութի ստվար շերտի մեջ:

Այդ կնքադրոշմները կավից էին պատրաստված, փոքր և մեծ չափերի: Փոքրերն իրենց վրա ունեին մեկ-երկու կամ երեք կնիքի դրոշմ, իսկ շատ մեծերից մեկը՝ № 2197/314, ուներ մոտ 40 դրոշմ, մյուսը՝ № 2197/313-ը՝ 20:

Բոլոր կնքադրոշմները մի երեսանի են, այսինքն բոլոր կնիքները դրված են կավի զանգվածի միայն մի երեսի վրա, իսկ հակառակ երեսին այն անցքերն են երևում, որոնց միջոցով կնքադրոշմը ժապավենով կապված է եղել փաստաթղթին:

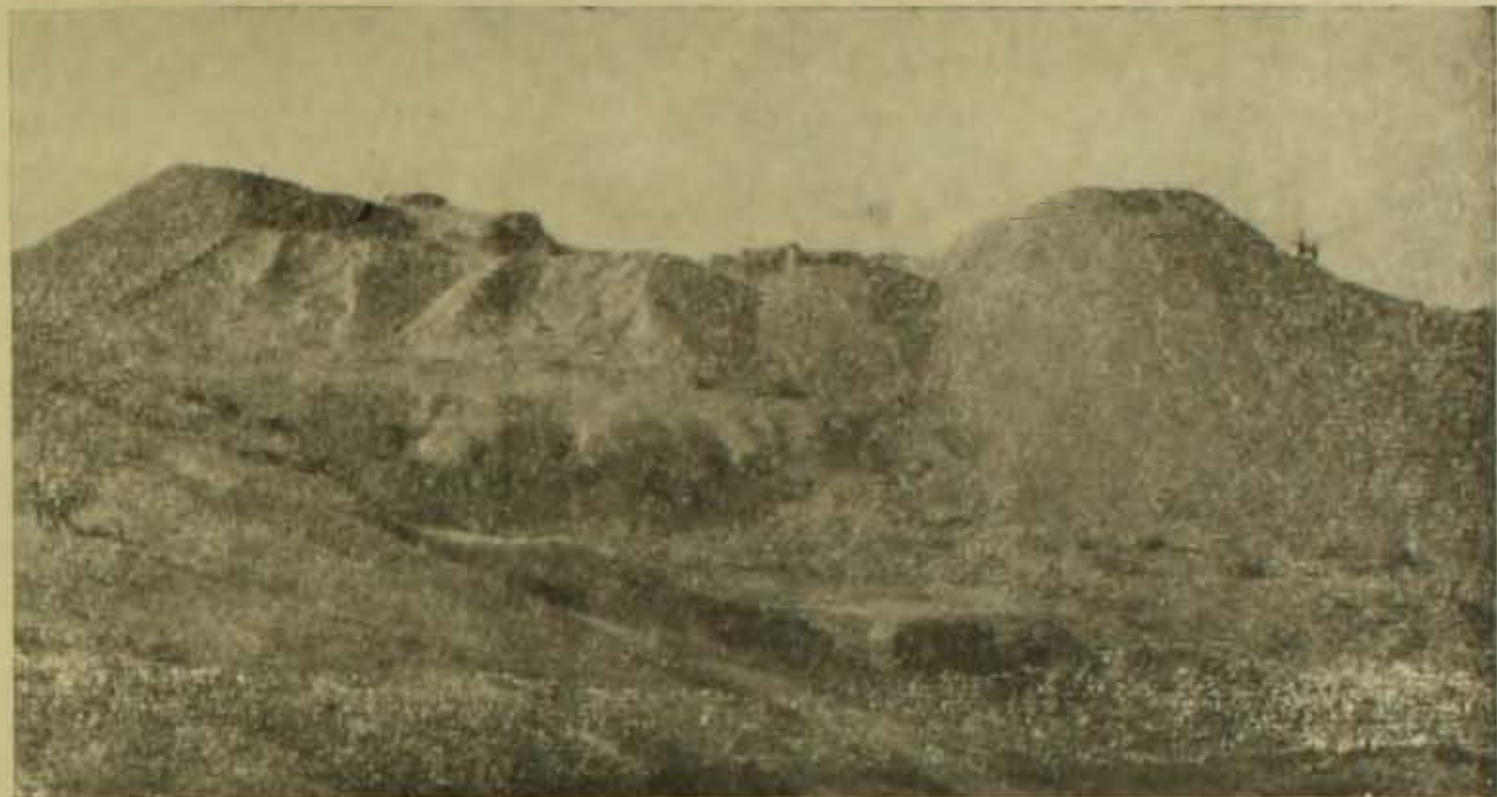
Ուրեմն կավե զանգվածը դեռևս խոնավ և փափուկ ժամանակ ժապավենով կապվել է մագաղաթին, հետո կնքվել իշխանական մատանիներով, և կնքադրոշմը շորացնելուց հետո փաստաթուղթը մտել է ուժի մեջ, որովհետև շորացած կնքադրոշմի վրայի նշաններն այլևս փոփոխել կամ կեղծել հնարավոր չէր:

Հնում իշխանները և բարձրաստիճան հոգևորականներն ունեցել են իրենց անձնական կնիքը, որ փորագրված է եղել նրանց մատանու ակի վրա: Այդ մատանին նրանցից անբաժան է եղել և հարկ եղած դեպքում նրանով կնքել են կարևոր փաստաթղթեր:

Հետաքրքիրն այն է, որ կնքադրոշմների վրա երևում են տարբեր տեսակի թռչունների, շորքոտանի կենդանիների պատկերներ, որոնք ըստ երևույթին կապ են ունեցել տիրոջ տոհմանշանի հետ, թեև կան նաև տարբեր տեսակի խաչերի պատկերներ, որ անպատճառ հոգևոր անձանց են պատկանել:

Այժմ դժվար է մատանիների կնքադրոշմի միջոցով որոշել տոհմիկ իշխանների անձնավորությունները, որովհետև մի քանի անգամ երկիրը տակն ու վրա է եղել, և կապը հնի հետ կտրվել է: Հին իշխանական տները ոչնչացել են, նորերն են պատմական ասպարեզ իջել, որոնցից շատերը կապ չեն ունեցել հին տոհմերի հետ: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ այդ ուղղությամբ կատարվող

մանրազնին ուսումնասիրությունները, որոնք նոր են սկսվել (քանի դեռ ստորագրություններով և կնքադրոշմներով օժտված փաստաթղթեր չեն գտնվել), կարող են որոշ չափով այդ խնդրի լուծմանն օժանդակել, եթե հաշվի առնվեն նաև մատենագրական տեղեկությունները, ճարտարապետական հուշարձանների վրա եղած զինանշանների քանդակները և այլ օժանդակ աղբյուրներ:

Դվինի միջնաբերդի ընդհանուր տեսարանը հյուսիս-արևմուտքից, 1961 թ.
պեղումների ժամանակ

Ինչպես արդեն ասացինք, այն սենյակը, ուր գտնվեցին կնքադրոշմները (որի ճիշտ չափերն անգամ որոշելն անհնարին է), հատկացված է եղել պետական դիվանին, և հավանաբար հանդիսացել է նրա գլխավոր գրապահոցը, որի կողքին, դեպի հարավ, գոյություն է ունեցել կնիքներ պատրաստող վարպետի արհեստանոց: Այնտեղ գտնվեցին քարերի վրա փորագրված իսկական կնիքներ, մատանու ալի համար պատրաստած քարեր, ոսկու ձուլը կտոր, բազմաթիվ մանր անմշակ քարեր, որոնք արհեստանոցում պահվել են կնիքների համար:

Արհեստանոցում գտնվեց նաև թրծած կավից պատրաստած, իր առանցքի շուրջը պտտվող մի առարկա, որը փորագրելու գործիք է եղել: Նման գործիքներ օգտագործել են մոտ անցյալում ևս:

Դվինի մնացորդների այդ գյուտից շատ առաջ այնտեղ երբեմն-երբեմն ի հայտ էին գալիս առանձին կնքադրոշմներ, որոնք, կարծում էինք, թե փակ դռների կնիքներ են եղել: Այդպիսի կնքադրոշմներից մեկն իր նմանահանությունամբ հրատարակել ենք մեր մի այլ աշխատության մեջ³: Այնտեղ գրել ենք, որ այդ կնքադրոշմներով կարևոր նշանակություն ունեցող դռներն են կնքել: Թեև այդ տեսակետը բացառված չէ, բայց կնքադրոշմների մեծ կույտի գյուտը 1961 թ. ցույց տվեց, որ դրանք ոչ թե դռներ կնքելուն են ծառայել, այլ կցված են եղել մագաղաթներին: Դրանց յամանալի որոշումը մեծ դժվարություն չի ներկայացնում: Միայն այն, որ այդ կնքադրոշմների վրա կան պահլավերեն մանրապիր արձանագրություններ, ցույց է տալիս, որ այդ կնիքները, հետևապես նաև

3 «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները», I, Երևան, 1952, էջ 236:

նրանց կցված փաստաթղթերը, պատկանել են մարզպանության ժամանակներին, V—VII դդ.:

Կավե կնքադրոշմների գործածությունը Հայաստանում շատ հնից է գալիս, ուրարտական պետության ժամանակներից: Այն ժամանակ էլ լայնորեն օգտագործել են կնիքները՝ կավե տախտակներ և փակ դռներ կնքելու համար: Միայն թե ուրարտական կնիքները ոչ թե մատանու ակի վրա են փորագրված եղել, այլ կավե զլանածե կախիկների վրա, որոնք իրենց ծայրին և փորին փորագրություն են ունեցել: Այդպիսի կնիքներ շատ են գտնվել Երևան քաղաքի սահմաններում պեղվող Թեյշեբախի և էրերունի ամրոցներում⁴:

«Գիրք թղթոցի» մեջ պահպանվել են մի քանի փաստաթղթեր, որոնք դարաշրջանի տեսակետից համապատասխանում են Դվինում գտնված կնքադրոշմներին և կարող են որոշ դադափար տալ այն փաստաթղթերի մասին, որոնցից միայն կնքադրոշմներ են մնացել, իսկ փաստաթղթերը, ինչպես ասացինք, ոչնչացել են: Հասկանալի է, որ այստեղ մենք փաստաթղթերի բուլանդակության մասին մեծ վերապահություններ ենք խոսելու և զլխավոր ուշադրությունը նվիրելու ենք այն հարցին, թե մարզպանության դարաշրջանում ովքեր էին ստորագրում և իրենց մատանու կնիքով հաստատում կարևոր նշանակություն ունեցող պետական փաստաթղթերը:

«Գիրք թղթոցի» մեջ հավաքված վավերագրերը թեև դավանաբանական բնույթ ունեն և առերես նվիրված են կրոնական հարցերին, բայց բոլորն էլ կապված են ժամանակի քաղաքական կողմնորոշման և ազգային ինքնուրույնության պահպանման կարևոր հարցերին և այդ է պատճառը, որ դավանաբանական հարցերին նվիրված գրությունների կազմելուն գործուն մասնակցություն են ունեցել երկրի աշխարհիկ իշխանները՝ հայ մարզպանները և նախարարները: Դավանաբանական վեճերին հոգևոր հայրերի հետ հավասար շփույթ մասնակցել են իշխանները, որոնց անունները փաստաթղթերի մեջ հիշատակված են նախարարական տների եպիսկոպոսներից հետո, բացառությամբ մարզպանի, որի անունը գրվում էր նրանց անուններից առաջ:

«Գիրք թղթոցի» մեջ հավաքած փաստաթղթերից մեկը գրված է հայոց Բաղեն կաթողիկոսի (490—516) և նրա գործակից եպիսկոպոսների ու իշխանների մի մեծ խմբի անունից: Գրության մեջ, որի վերնագիրն է. «Թուղթ հայոց ի Պարսս ուղղափառս»⁵, կաթողիկոսից հետո հիշատակված են Մերշապուհ Մամիկոնեից, Ներսես Մարզպետական, Տյառնատուր Հարթա, Սամուել Բղնունյաց, Փովկաս Բասենո⁶, Թաթուլ Արշարունյաց, Աղան խորխորունյաց, Ասատ Տայոց, Տաճատ Արշամունյաց, Դանիել Ռշտունյաց, Հափկան (կամ Յափիկ) Մուկաց, Խարթա Արծրունյաց, Շահն Ամատունյաց, Սահակ Պալունյաց, Պավղոս

⁴ Ուրարտական կնիքների և կնքադրոշմների մասին տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-Блур, I, Ереван, 1950, էջ 70—77; II, Ереван, 1952, էջ 45—48; III, Ереван, 1955, էջ 54—59 և այլն:

⁵ «Գիրք թղթոցի», էջ 41—47:

⁶ «Գիրք թղթոցի» սխալաշատ հրատարակության մեջ մի քանի անուններ կրկնված են: Այսպես ռիինակ. Բղնունյաց Սամուել եպիսկոպոսի անունից հետո գրված է. «Ի Փովկաս և ի Սամուել Բղնունեաց եպիսկոպոս, ի Փովկաս և ի Սամուել Բասենոյ եպիսկոպոսաց»: Սխալն ակներև է, քանի որ Բղնունյաց երկու եպիսկոպոսները միասին եղակի թվով են հանդես գալիս:

⁷ Բնագրում բացառական հոլովով գրված է. «Ի Յափկան և Մուկաց եպիսկոպոս», «Գիրք թղթոցի» անունների ցանկում ուղղական հոլովը համարել են «Յափկան»:

Գնունյաց, Մովսես Զարիհավանի, Դավիթ Տմորյաց, Դանիել Անձևացյաց և Թեմրա Մեհնունյաց ևսլիսկոպոսները։ Իրենց անուններով հիշատակված այս 19 կամ 20 ևսլիսկոպոսներից հետո գրության մեջ առանց անունների հիշատակված են Հայաստանի ճգնավորները, երեցները, վանականները և այլն, որոնց անունից ևս ողջունել են սլարսից ուղղափառներին, բայց, ըստ երևույթին, նրանք չեն մասնակցել և չեն կնքել գրությունը։ Հոգևորական զասին սլատկանող մարդկանցից հետո գրության մեջ հիշատակվել են իշխանները, որոնց թրվում՝ Վարդ Մամիկոնյանը, Արշարունիքի տեր Սահակ Կամսարականը, Սլանդիատ Հայոց Ասպետը [Բաղրատունի], Հայոց մաղխաղ Արտաշիրը, Վանանդի տեր Զիկ իշխանը, Ամատունյաց տեր իշխան Մանդենը, Պահլավունյաց տեր Տիրոտը, Դաշտակարանի իշխան Վարազներսեհը, Վստամ Ամատունին, Գնունյաց տեր Գնելը, Վահևիունյաց տեր Բաշխենը, Սյունյաց տեր Արտաշիրը, Ատրենրսեհ Ռշտունին, Արտաշիր Առավեղենից տերը «և յայլ յամենայն ուղղափառ իշխանաց ի մեծաց և փոքունց»։ Ուրեմն աշխարհական իշխաններից մասնակցել են 16 մարդ։ Նշանակում է թղթի բնագիրն ունեցել է 35 կամ 36 կնիք և այդքան էլ ստորագրություն։ Գրությունը կնքած լինելու մասին վերջում գրված է. «Եւ զայս խնդիր ճշմարիտ հաւատոյ գրեցաք և կնքեցաք»։ Նամակի վերջավորության մեջ կարդում ենք, որ գրությունը գրված է հայերեն և սլարսկերեն լեզուներով և կնքել են կաթողիկոսն իր ևսլիսկոպոսների և Վարդ Մամիկոնյանն իր իշխանների և նախարարների հետ միասին։ Այդ մասին նամակի վերջավորության մեջ կարդում ենք. «Եւ ևս Բարդեն (sic!) հայոց կաթողիկոս և ամենայն ևսլիսկոպոսունք, ևս Վարդ Մամիկոնեան և այլոր միանգամ իշխանք և նախարարք էաք, գրեցաք հայերէն և սլարսկերէն, և կնքեցաք մերովք մատանեաւ...»⁸։ Գրությունը ստորագրել են նաև սլարսիկ ուղղափառ այն հոգևորականները, որոնք համաձայն են եղել նամակի բովանդակությանը։

«Գիրք թղթոցից» երևում է, որ նամակի տակ միշտ չէ, որ ստորագրում են բոլոր այն ևսլիսկոպոսներն ու իշխանները, որոնց անունից գրված է լինում գրությունը։ Այսպես օրինակ. Պարսկաստանի քրիստոնյա (ուղղափառ) եկեղեցու հոգևոր սլետերին ուղղված երկրորդ նամակի մեջ, որ գրված է նույն կաթողիկոսի և հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանների անունից, հականե անվանե հիշատակված են ընդամենը հինգ մարդ. «Բարդեն հայոց ևսլիսկոպոսապետ, Մերշապուհ ևսլիսկոպոս Տարաւն գաւառի ի Հայս, և այլոց ևսլիսկոպոսաց հայոց, որք ըստ գաւառաց և ըստ տանց, և յամենայն ուխտէ սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ։ Եւ իշխանաց՝ ի Վարդայ Մամիկոն(է)ից՝ տեառնէ և ի հայոց մարդպանէ, և ի Սահակայ Կամսարականէ, ևս ի յԱրտաշրէ մաղխաղէ, և յամենայն աղատաց մեծամեծաց և փոքունց...»⁹։

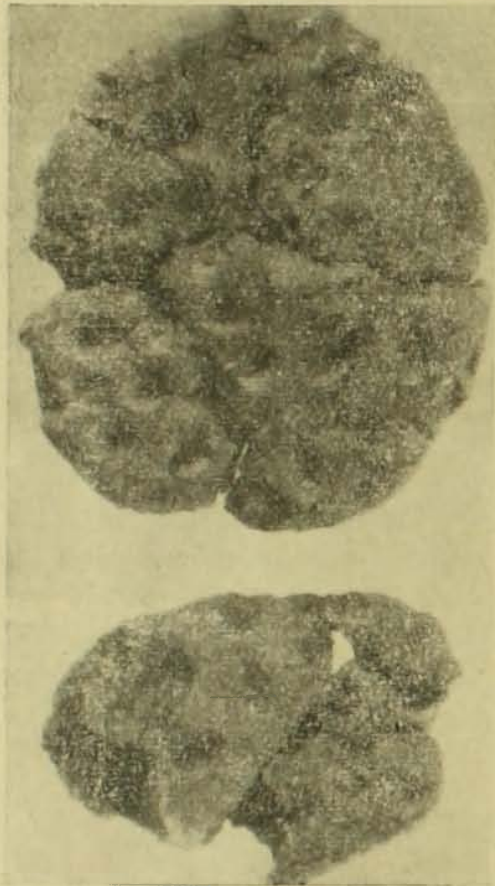
Երբեմն, երբ անհրաժեշտ չեն համարել, կրոնական վեճերին աշխարհական իշխաններին մասնակից չեն դարձրել, այլ գրությունները կազմել և ուղարկել են միայն հոգևորականների մի խմբի անունից։ Աղվանից ևսլիսկոպոսներին ուղարկած հայոց Հովհաննես Բ կաթողիկոսի (557—574) թղթի մեջ, որ վերնագրված է «Թուղթ զոր տէր Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս և այլ ևսլիսկոպոսունք, առ Աղուանից ևսլիսկոպոսունս արարին» հիշատակված են իրենց անուններով 11 ևսլիսկոպոսներ, որոնց թվարկումից հետո գրված է. «Եւ այլ եւ-

⁸ «Գիրք թղթոց», էջ 47։

⁹ Նույն տեղում, էջ 48։

պիսկոպոսաց աշխարհիս», իսկ իշխաններ և այլ աշխարհական մարդիկ բոլորովին չեն հիշատակվում¹⁰։

Մի այլ թղթի մեջ գրված է, թե ովքեր են իրենց մատանիներով կնքել թուղթը. «Ես Սահակ Համազասպայ որդի յԱրածի գեղջէ՝ իմ մատամբ։ Եւ վաւերական մատանի՝ Մանասէ Բասենոյ եպիսկոպոս, Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոս, և Գիդ Դաշտկարին, Սարգիս Զաւրականեան, և վարդապետ Քչկան ի վերայ եղին»¹¹։

Կավե կնքադրոշմներ
ա. մեծը դրոշմած է 40 տարբեր
մատանիներով (2197/314)
բ. փոքրը՝ բնկոր է, որ վրան ունի
10-ից ավելի տարբեր մատանիների դրոշմներ
(2197/315)

Դրությունը մի գյուղացու է վերաբերում, որն իր կնոջ պատճառով նեւտորականություն է ընդունել և բազում շարշարանքների ենթարկվելուց հետո հրաժարվել է այդ աղանդից և համաձայնվել է ապաշխարելու՝ վերևում նշված երկու եպիսկոպոսների և երեք այլ անձնավորությունների վկայութեամբ, որոնք թուղթը հաստատել են իրենց «վաւերական» կնիքներով։ Այստեղ մեզ համար կարևորն այն է, որ ստորագրութեան տվող Համազասպա որդի Սահակը անգրագետ է և փոխանակ ստորագրելու՝ իր մատն է դրել գրութեան վրա։ Այս սովորութեանը, վերահիշյալ թղթի վկայութեամբ, գրութեան է ունեցել դեռևս VII դարում, երբ անգրագետը ստորագրելու անկարող լինելու պատճառով իր մատն է դրել գրութեան վրա¹²։ Աբրահամ կաթողիկոսի (607–615) ժամանակ գրված մի փաստաթղթի մեջ կարդում ենք. «Կնքեցաւ ձեռնարկս այս ի նոցանէն յանդիման մեր ամենեցուն...»։

10 Նույն տեղում, էջ 81։

11 Նույն տեղում, էջ 109։

12 Մինչև վերջերս անգրագետներն ստորագրութեան փոխարեն իրենց աջ ձեռքի բութ մատը խոնավացնում էին թանաքով կամ որևէ այլ ներկով և նրանով դրոշմում էին գրութեան համապատասխան տեղը, որտեղ դուրս էին գալիս անգրագետի բութ մատի ներսի երեսի մաշկի անկրկնելի ձևերը։ Այդ դրոշմը համարվում էր գրութեան իսկութեանը ասպացուցող վկայութեան։

Այդ նշանակում է, որ գրությունների վրա կնիքները դրվում էին բոլորի ներկայությամբ, որպեսզի կնքողներից որևէ մեկն այլևս չկարողանա հրաժարվել իր կնիքի իսկությունից:

* * *

Դվինում, ինչպես և ենթադրվում էր, պետական դիվանի կողքին գոյություն է ունեցել նաև կաթողիկոսական դիվան: Այդ մասին են վկայում փաստաթղթերից մեկի մեջ գրված հետևյալ տողերը. «Եւ կնքեցաք զձեռնարկս այս և եղաք ի սուրբ եկեղեցիս Դունայ»¹³:

Ինչպես արդեն նշեցինք, կաթողիկոսական դիվանը դեռևս չի գտնված և գտնելու էլ մեծ հույսեր չկան, բայց մեր արշավախումբը այդ ուղղությամբ աշխատում է: Դվինում, կենտրոնական թաղում, որտեղ տեղավորված է եղել կաթողիկոսարանը և գլխավոր եկեղեցին, գետնի երեսին ոչինչ չի մնացել, որոնումները կատարում ենք դետնի տակ, որտեղ ի հայտ են եկել ստորգետնյա թաքստոցներ: Այդ թաքստոցներից շատ սպասելիքներ ունենք, եթե ոչ վավերագրեր, գոնե այլ առարկաներ կարող են գտնվել, որոնք այս կամ այն չափով կհարստացնեն մեր գիտելիքները միջնադարի պատմության վերաբերյալ:

Բացի կնքադրոշմներից, Դվինում գտնվել են նաև իսկական կնիքներ, որոնք փորագրված են քարերի և այլ նյութերի վրա: Այդ կնիքների մեջ կան ոչ միայն միջնադարյան, այլև ավելի հին ժամանակների առարկաներ: Այսպես, օրինակ, մարդու դեմքով մի գեմմա գտնվեց կնիքներ պատրաստողի վաղ միջնադարյան արհեստանոցում (№ 2197—310): Նույն տեղում մոխրակույտի մեջ գտնվեց նաև նիզակավորների մենամարտի տեսարան պատկերող կնիք 1—C քառակուսու հորում (№ 2197—311), 1968 թ. միջնաբերդի արևելյան ծայրամասին մոտ (2—C քառակուսում) գտնվեց մի կնիք (կարմրավուն քարից), վրան վարազի փորագիր պատկերով, բոլորն էլ անտիկ շրջանին պատկանող: Վերոհիշյալ արհեստանոցում գտնվեցին նաև քարե և ապակե ներդիր հատիկներ և զանազան տիպի ուլունքներ, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն կնիքների հետ: Այդ ցույց է տալիս, որ վարպետն այդտեղ պատրաստել է ոչ միայն կնիքներ, այլև քարե զարդեր:

Ինչպես ասացինք վերևում, Դվինում կնքաքարեր և կնքադրոշմներ գտնվել են նաև կենտրոնական թաղում և միջնաբերդում այլ տարիների պեղումների ժամանակ, որոնց մեջ ի թիվս այլոց կան նաև կավե կնքադրոշմներ՝ խաչի նշանով և մեծ կնիքներ՝ երկրաչափական ձևերով: Այս հատուկ կնիքները, որոնք տարբերվում են սովորականներից, կարծում ենք, որ կաթողիկոսինը կարող են լինել: Այդպես կարծելու համար մենք հիմք ունենք այն, որ բոլոր այդ մեծազանգված կնիքները միևնույն ձևերն ունեն, հետևապես միայն մի մարդ է ունեցել խաչի նշանով այդ կնիքը, իսկ այդ մարդը կարող էր լինել կաթողիկոսը և ոչ այլ ոք: Պղնձե կնիքը, որ երկրաչափական ձևեր ունի, դժվար է ասել, թե ում է պատկանել, բայց որ այդ կնիքը ևս բացառիկ է բոլոր մնացածների մեջ, նրանցից զգալի կերպով մեծ և հանդիսավոր է, ցույց է տա-

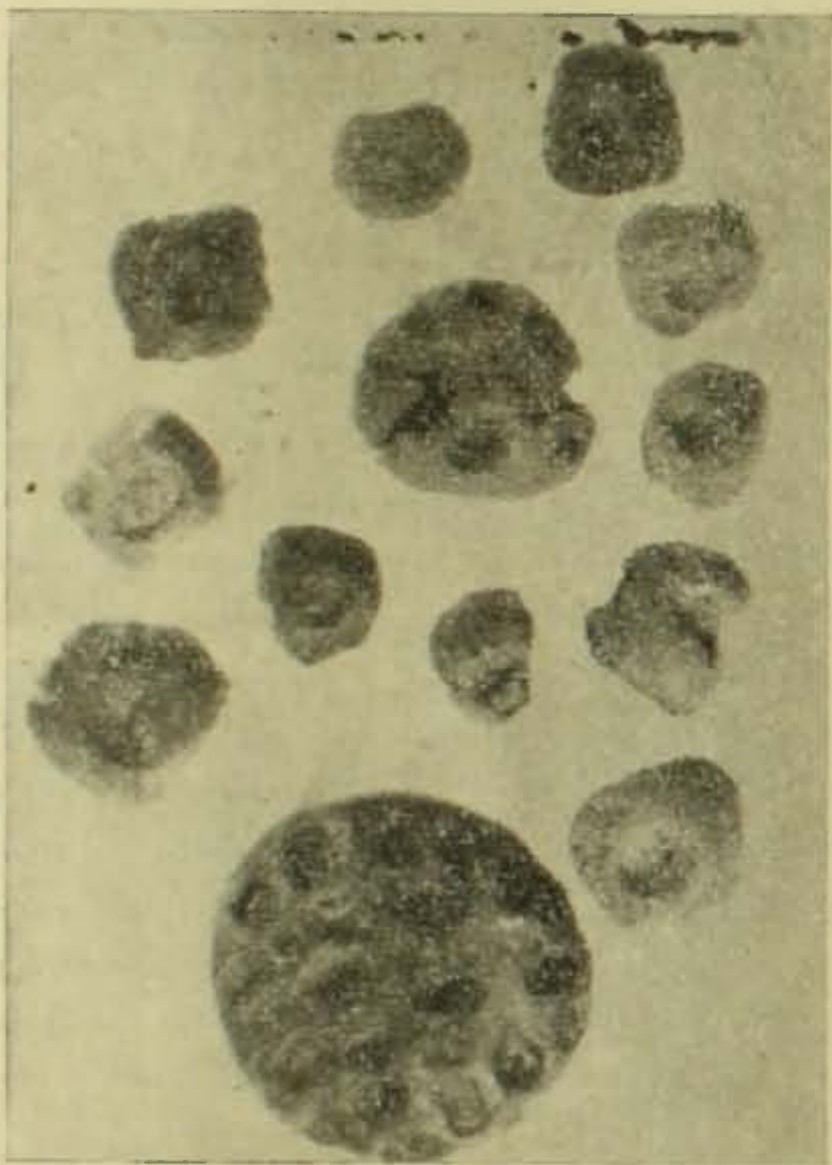
¹³ «Գիրք թղթոց», էջ 152: Այդ դրությունը կազմված է Աբրահամ կաթողիկոսի օրոք, VII դարի առաջին երկու տասնամյակում:

լիս, որ նա ևս պատկանել է հավանաբար աշխարհիկ մեծ իշխանի. թե որին, դժվար է ասել, բայց բացառիկ իրավունքներ և հեղինակություն ունեցող մարդու:

Պետական դիվանի կնքադրոշմները, որոնց վրա պատկերված են թռչուններ և շորքոտանի այլ կենդանիներ, կարծում ենք պատկանել են աշխարհիկ իշխանների: Եթե մեր այդ ենթադրությունը ճիշտ է, նշանակում է, որ կրոնական գործերի մեջ աշխարհիկ իշխաններն ավելի մեծ մասնակցություն են ունեցել, քան թե աշխարհիկ (պետական) գործերում հոգևորականները, որոնց ճանաչելի կնիքները խաչի նշանով խիստ սակավաթիվ են: Պետք է ենթադրել, որ միայն խաչի նշան ունեցող կնքադրոշմները չեն, որ հոգևոր հայրերին են պատկանել, քանի որ նախարարական տների եպիսկոպոսները իրենց նախարար-

ների տոհմից էին նշանակվում, հետևապես նրանք ևս իրավունք ունեին ինչ-որ տարբերությամբ կրելու տոհմանիշ ունեցող կնիքներ:

Ինչպես ասել ենք, Դվինի պետական դիվանի գոյության մասին (մարդպանության շրջանում) հիշատակություն ունի VII դարի մատենագիր Սեբեոսը: Կնիքների և կնքադրոշմների մնացորդներից երևում է, որ առաջ էլ, Արշակունյաց թագավորության շրջանում, դիվանը գոյություն է ունեցել, հավանաբար շատ ավելի վաղ ժամանակներից, քան թե կարծում ենք: Կնիքների մնացորդները մեզ տանում հասցնում են մեր թվականության առաջին դարը, բայց ինչ խոսք, որ VI—VII դդ. գործածության մեջ եղող առաջին դարի կնիքը չի կարող սահման լինել պետական դիվանի սկզբնավորության: Միայն այնքանը գիտենք, որ քրիստոնեության մուտքից առաջ թագավո-

1961 թվականին Դվինի պետական դիվանում գտնված մի քանի կնքադրոշմներ: Մեծի վրա կան 20 տարբեր կնիքների հետքեր (2197/315)

րական գործերը, որոնք դատական բնույթ էին կրում, սղագրող նոտարների կողմից գրի էին առնվում օտար լեզուներով, քանի որ ազգային գիր ու գրականություն չուներինք: Այդ մասին մեկից ավելի տեղեկություններ կարելի է գտնել մեր հին մատենագրության մեջ¹⁴:

Կորստից փրկված հատ ու կենտ կնքադրոշմների համառոտ տեղեկագիրը ներկայացնում ենք ստորև, առանց խոսելու նրանց բովանդակության մասին:

¹⁴ Մ ո վ ս ե ս խ ո Ր Ե Ն ա ջ ի, Պատմութիւն Հայոց, գիրք Ա, գլ. Գ, նաև գիրք Գ, գլ. ԾԲ: Ղ ա դ ա Ր Փ ա Ր պ ե ջ ի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1908, էջ 37 (գիրք Ա, գլ. Ժ), Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, Պատմութիւն, 1909, էջ 99 և այլն:

Կաթողիկոսական դիվանի որոշումները կենտրոնական թաղամասի ստոր-գետնյա թաքստոցներում և զետեղարաններում, որ համառորեն շարունակվում են նաև այժմ, դեռևս արդյունք չեն տվել, թեև այդտեղ, ինչպես նաև քաղաքի այլ վայրերում կնքադրոշմներ և կնիքներ գտնվել են, բայց ոչ մեծ խմբերով:

1961 թ. Դվինի պետական դիվանի մնացորդները գրանցվել են Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի մայր մատյանի 11.283, բաժնի մատյանի՝ 2197 համարների տակ:

ա. Կնքադրոշմներ

1. (307) Կնքադրոշմ, կապույտ, տափակ ապակու վրա միջակ կոճակի մեծությամբ, մի երեսին դրոշմված է խաչի պատկեր, մյուս երեսն ազատ է որևէ նշանից: Գտնվել է ակնագործ վարպետի արհեստանոցում, միջնաբերդի 2—C քառակուսում, գետնի մակերեսից մոտ 4,0 մ խորության մեջ:

2. (308) Կնքադրոշմ, պղնձե, մեծ պղնձե դրամի չափ, երեսին թռչունների պատկերներ և հունարեն գրեր: Գտնվել է ակնագործի արհեստանոցում, Դվինի միջնաբերդի 2—C քառակուսում, գետնի մակերեսից մոտ 4,0 մ խորության մեջ:

3. (313) Կնքադրոշմ, կավի վրա, ուռուցիկ է և երեսին ունի տարբեր կլնիքների 21 դրոշմ: Գտնվել է դիվանի սենյակում, այրված մադաղաթներից առաջացած մոխրաշերտի մեջ, 3—ա քառակուսու սահմաններում, մոտ 3,5 մ խորության մեջ:

4. (314) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա: Եղածների մեջ ամենամեծն է, գտնվել է կոտրատված վիճակում, բայց հետո կտորները միացրել են միմյանց: Վրան ունի տարբեր կնիքների 40 դրոշմ: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտում, միջնաբերդի 3—ա քառակուսու մեջ:

5. (315) Կնքադրոշմի բեկոր, կավե զանգվածի վրա: Վրան երևում են 10-ից ավելի տարբեր կնիքների դրոշմներ: Գտնվել է միջնաբերդի դիվանի մոխրաշերտի մեջ:

6. (316) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա: Միացված է երեք բեկորներից: Վրան ունի հինգ տարբեր կնիքների դրոշմ: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ:

7. (317) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա: Վրան ունի երեք տարբեր կնիքների դրոշմներ: Միացված է երկու կտորից: Գտնվել է Դվինի միջնաբերդի դիվանի մոխրաշերտի մեջ:

8. (318) Կնքադրոշմ, կավի վրա, վրան երկու տարբեր կնիքների դրոշմով: Գտնվել է նույն մոխրաշերտի մեջ:

9. (319) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա: Վրան տարբեր կլնիքների երկու դրոշմ: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ:

10. (320) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա: Վրան երկու տարբեր կնիքների դրոշմներ:

11. (321) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա: Վրան ունի մի դրոշմ: Գտնվել է դիվանի մոխրաշերտերի մեջ:

12. (322) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա, վրան ունի մի դրոշմ: Գտնվել է դիվանում, մոխիրների մեջ:

13. (323) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա: Վրան ունի մի դրոշմ: Գտնվել է դիվանի մոխրաշերտերի մեջ:

14. (324) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա: Վրան ունի մի դրոշմ: Այրվելուց սևացած է: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտերի մեջ:

15. (325) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի փոքրիկ կտորի վրա: Վրան կրում է մի դրոշմ: Տակի շերտը, որտեղ եղել է ժապավենը, պոկված է:

16. (326) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա, վրան կրում է մի դրոշմ: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ:

17. (327) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա, մի ծայրը փշրված: Վրան մի դրոշմ: Գտնվել է դիվանի մոխրաշերտի մի անկյունում:

18. (328) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա, վրան մի դրոշմ. երևում են մարդկային երկու կերպարանք: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ, 2—C քառակուսում:

19. (329) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա, վրան մի դրոշմ: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ, 2—C քառակուսում:

20. (330) Կնքադրոշմ, կավե փոքրիկ զանգվածի վրա, մեկ կնիքի դրոշմ-մով: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ, 2—C քառակուսում:

21. (331) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա, վրան մի դրոշմ: Գտնվել է պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ 3—C քառակուսում:

22. (332) Կնքադրոշմ, կավե զանգվածի վրա, վրան կրում է մի կնիքի դրոշմ: Գտնվել է Դվինի պետական դիվանի մոխրաշերտի մեջ՝ 3—C քառակուսում:

23. (333) Կնքադրոշմների ութ բեկորներ, բոլորն էլ կավե զանգվածների վրա: Հավաքված են պետական դիվանի մոխրաշերտերի միջից, 2—C, 3—C շերտերից և նրանց մոտակայքից:

բ. Կնիքներ

Իսկական կնիքները գտնվել են պետական դիվանի կողքին, ակնագործի արհեստանոցի մեջ: Գրանցվել են նույն ժողովածուի հետևյալ ենթահամարների տակ:

1. (309) Կնիք կավից, գմբեթաձև: Երեսին անկյունագծեր: Գտնվել է միջնաբերդի ակնագործի արհեստանոցում՝ 2—a քառակուսու մեջ, մոտ 3,0 մ խորության վրա:

2. (310) Կնքաքար (գեմմա), սևագույն, բայց երկու երեսին բաց գույնի շերտ: Վրան այր մարդու դիմաքանդակ: Անտիկ շրջանի դործ: Գտնվել է ակնագործի արհեստանոցում, միջնաբերդի 1—c/d քառակուսիների մեջ, 3,7 մ խորությունում:

3. (311) Կնքաքար, կարմրավուն քարից, ուղղանկյուն քառանկյունի ձևի: Վրան հեծյալի և հետևակի մենամարտի փորագիր տեսարան: Գտնվել է միջ-

նարերդի 1—с քառակուսու մեջ, ակնագործի արհեստանոցում 3,5 մ խորության վրա:

4. (312) Կնքաքար, կարմրավուն քարից: Վրան վարազի փորագիր պատկեր: Գտնվել է միջնաբերդի 2—с քառակուսում, մոտ 4,0 մ խորության հողաշերտի մեջ:

Այսպիսով եզրակացնում ենք, որ մարզպանական և ավելի վաղ շրջանների պետական դիվանը ոչնչացել է խալիֆաթի տիրապետության սկզբին, որից մնացել են մի երկու տասնյակ կնքադրոշմ և մի քանի կնիքներ ակնագործի արհեստանոցում:

Դվինում տարբեր տարիների պեղումների ժամանակ և պատահականորեն գտնվել են այլ կնիքներ և կնքադրոշմներ ևս: Այդ հատուկ կենտ գտնվածները դժվար թե պատկանեին պետական կամ կաթողիկոսական դիվաններին: Հավանաբար դրանք մասնավոր մարդկանց սեփականությունն են եղել և վերաբերել են հողի կամ այլ սեփականության առուծախի և այլ գործարքների: Այժմ, երբ անգամ չգիտենք կնքադրոշմների տերերին, միայն այդ դրոշմներով կամ կնիքներով որոշել փաստաթղթերի բնույթն անհնարին է: Սակայն կարևորն այն է, որ բոլոր այդ կնքադրոշմները կապված են եղել փաստաթղթերին:

Կան, ինչպես ասացինք, պահպանված գրություններ և այլ լեզուներով մակագրություններ ունեցող կնքադրոշմներ, որոնք կարող են բանալի հանդիսանալ՝ բացահայտելու կնիքների տերերին: Օրինակ. միջնաբերդի հում աղյուսե մեծ շինության ավերակներում գտնվել է մի կնքամատանի, որի ակի վրա արաբերեն գրերով գրված է՝ «Իսահակ իբն Ազդար»: Ո՞վ է այդ մարդը: Չգիտենք: Անգամ չի պարզվում, թե այդ իսահակը հայ է թե՞ արաբ: Բանն այն է, որ արաբական տիրապետության օրերին հայերը, հետևելով արաբներին, նրանց նմանությամբ էին ձևափոխում իրենց անունները: Վերոհիշյալ իսահակի ազգությունը անորոշ է մնում մեզ համար, բայց պարզ է, որ Հյուսիսային Կովկասում գտնված կնիքը՝ «Աշոտ իբն Սմբատ» արաբերեն արձանագրությամբ, Բագրատունյաց հայ իշխաններից մեկինն է, գուցե և թագավոր Աշոտինը:

СЛЕДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА В ДВИНЕ

Проф. К. Г. КАФАДАРЯН

(Резюме)

В сочинении средневекового историка Себеоса (VII в.) сохранились сведения о существовании государственного архива в Армении. В результате долголетних поисковых работ было выявлено помещение архива с многочисленными оттисками печатей, которые некогда скрепляли свитки документов, записанных на пергаменте и завязанных лентами.

К сожалению, вследствие пожара сами документы сгорели дотла, не сохранилась также большая часть оттисков. Документы скреплялись

перстневыми печатями высших сановников духовной и светской власти. Об этом сохранились письменные сведения в Книге посланий. Один из свитков был скреплен 40 различными оттисками печатей, второй — 20, третий — 10-ью оттисками. Имеются также глиняные массы с 5, 3, 2, 1 оттисками.

О глиптике средневековой Армении до сих пор почти ничего не было известно. В настоящее время на основе двинских находок можно начать исследование этой, вновь возникшей отрасли.

Рядом с помещением архива с многочисленными оттисками обнаружена мастерская гранулировщика, где выявлены печати, перстневые камни, обломок литого золота и другие вещи.